

РАЦІОНАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ТВОРЧОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ Й УКРАЇНИ В ЕПОХУ ПРОСВІТНИЦТВА

Аналізуються значимі причини щодо раціонального осмислення творчості епохи Просвітництва.

Ключові слова: раціональне, осмислення, творчість, особистість, суспільство.

Анализируются значимые причины в рациональном осмыслении творчества эпохи Просвещения.

Ключевые слова: рациональное, осмысление, творчество, личность, общество.

In the article the socially significant reasons of the rational comprehension of creation in the age of Enlightenment are analysed.

Key words: rational, comprehension, creation, personality, society.

Сучасна цивілізація є індустріально-раціональною, де наука й технології відіграють ключову роль у її розвитку. Але нині можна констатувати кризову ситуацію відчуження, коли раціональність як головний принцип формотворення природи, індивіда, суспільства не виконує свого завдання й людські витвори повстають проти свого творця — людини. Це дозволяє дійти висновку щодо проблемності феномену раціональності й необхідності пошуків інших точок зору й шляхів її вирішення.

Традиція розуміння творчості як раціональної діяльності людини зі створення нового й перетворення існуючого сформувалася в рамках західної та української теоретичної думки остаточно в просторі Нового часу й набула подальшого осмислення у ХХ — ХХІ ст. У новочасному контексті розуміння творчості важливими стали ідеї класиків наукової думки (Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца, Т. Гоббса, І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, К. Маркса).

Різноманітні джерела культуротворчості плідно досліджують у своїх працях такі вітчизняні культурологи, філософи, психологи як В. Виготський, Д. Узнадзе, О. Леонтьєв, А. Лурія, Л. Левчук, М. Ярошевський, П. Гайденок, В. Шинкарук, Ю. Іщенко. Раціональні основи наукової творчості досліджують М. Попович, С. Кримський, В. Кузнецов, А. Ішмуратов, В. Лук'янець, В. Кизима, В. Рижко, Б. Парахонський, В. Загороднюк, О. Гвоздік, В. Ратніков, М. Марчук та ін. В. М. Леонтьєва плідно аналізує феномен культуротворчості з позицій парадигми «афірмо» [10]. В. А. Федь розкриває пізнавально-ціннісну сутність поняття «культуротворче буття», досліджує взаємодію національного й етнічного як найрезультативнішу модель українського

культуротворчого буття [13]. Однак доводиться констатувати: в українській культурологічній сучасній думці аспект рефлексії щодо раціональних джерел творчості людини, його синтезу з ірраціональними чинниками й спільного діалогу з громадською організацією в соціокультурному просторі нашої країни ще залишається малодослідженим, потребує подальшого глибокого й систематичного осмислення та висвітлення.

Мета статті: виокремити й проаналізувати особливості раціонального осмислення творчого феномену в соціокультурному просторі епохи Нового часу, який є різноспрямованим у своїх духовних пошуках й без осмислення якого неможливо зрозуміти ірраціональні чинники, а суть подальших культуротворчих процесів в Україні.

XVIII ст. урочисто оголошується «епохою Просвітництва». І саме Просвітництво як найвпливовіший ідеологічний рух цього періоду визначило образ століття. Просвітництво — рух прогресивний, який готував ґрунт для принципово нового погляду на людину та її місце в оточуючому середовищі. Раціоналістичні концепції просвітників багато в чому визначають характер культури XVIII ст. Вони проявляються в принципах організації виробництва, політиці держави, розвитку мистецтва, культуротворчості. На противагу мотивам загубленості й нікчемності людини у світі XVII ст., знову набирає сили мотив її величі, який полягає, перш за все, у здатності до творчого перетворення дійсності.

Головним на шляху до розуміння творчості в епоху Просвітництва стало твердження в науці нового принципу творчості — принципу активного, креативного детермінізму, концентрованим вираженням якого є визначення, наведене Спінозою: «творчість — це діяльність, при якій немає інших причин, окрім діючої, або створена річ є тією, яка для існування не передбачає нічого, крім Бога» [12, с. 302].

За формою це визначення є пантеїстичним. На відміну від теологічного креаціонізму, який протиставляє духовне і матеріальне як творче й нетворче, голландський філософ Спіноза бачить у тожності Бога й природи єдине начало — діюче. Водночас визначення Спінози відрізняється від філософських учень про джерело творчості, у яких творче начало — натхнення (Демокріт), ідея (Платон), форма (Арістотель), воля (Августин), розум (Фома Аквінський), інтуїція (Дуне Скотт). Спінозівське розуміння творчості, його джерела, принципово відрізняються від даних уявлень. Уперше творчість стали інтерпретувати як діяльність, а її джерело — як існуюча причина.

Принцип виробничої, продуктивної діяльності, як основний принцип творчості, розвивався в різних філософських системах Фіхте, Канта, Гегеля, Фейєрбаха. Фіхте стверджує, що людина

бажає панувати над природою, яка повинна служити їй. І це панування мислитель визначає як дієвий принцип життя. Німецький просвітник Гердер також упевнений у тому, що жодна людина не є завершеною в собі, мета її життя — безперервне діяльне самовдосконалення заради переродження в істоту значно вищу, здатну стати взірцем для наступних поколінь [1, с. 427-455].

У XVIII ст. творчу людину знову називають генієм. «У мистецтві, науці, практичній діяльності геній ніби змінює саму природу речей, його своєрідність поширюється на все, до чого він доторкається, і знання його, прямуючи за межі минулого, теперішнього, освітлюють майбутнє, він випереджає своє століття, яке не в силах за ним іти» [7, с. 213]. Сенс творчості генія в тому, щоб відкрити нові горизонти, вказати напрям діяльності всіх творчих людей, які прагнуть до перетворення «внутрішньої» і «зовнішньої» природи.

Епоха Просвітництва проголошує завданням творчості не лише вдосконалення власної особистості, але й життя суспільства та всього матеріального світу. Література, наприклад, повинна давати еталони, відповідно до яких, читач зможе побудувати свою особистість і життя. При цьому у своїй творчості письменник повинен орієнтуватися не на реального, наявного читача, на такого, якого ще доведеться створити, — на ідеал «людини взагалі»: вільної, освіченої, високоморального громадянина, який радіє за своє суспільство, людину, котра займається самовихованням, самоосвітою, яка прагне до постійного вдосконалення свого мислення, вдачі й творчості. Оскільки, як писав пізніше Шиллер: «чим більше людина зрозуміє світових явищ, тим більше форм створить вона із себе, чим більшою силою і глибиною володітиме її особистість, тим більшу свободу здобуде її розум...» [14, с. 312].

Таким чином, розширюються завдання культуротворчої діяльності — мистецтва. Поряд із дидактичними (виховними) ставляться завдання і гносеологічні (пов'язані з теорією пізнання). Мистецтво наближається до науки, філософії, розвиваючи принципи раціоналізму. Другим найважливішим принципом є принцип «наслідування Природи». Художники-просвітники намагаються створити правдиві картини життя й правильно відобразити саме суспільство.

Нова ідеологія, новий погляд на світ втілилися в новому художньому напрямі — «просвітницькому класицизмі», який характеризувався зображенням дійсності, прагненням до наукового експерименту в мистецтві. Класицизм епохи Просвітництва відрізнявся від класицизму XVII ст. тим, що прагнув до відображення життя в правдоподібних формах. Просвітники щиро вірили в перемогу розуму, в те, що буржуазія, чия ідеологію вони виражали, зуміє змінити суспільство й створити державу, основу на принципах

«Свободи, Рівності та Братерства». Це визначило оптимістичність ідейного звучання просвітницького мистецтва і деяку штучність у вирішенні соціальних конфліктів.

Епоха Просвітництва встановлює свої канони в культуротворчості. Так, у мистецтві вже не було поділу на «високі» й «низькі» жанри. Просвітництво знищило межі між «благородними» й «неблагородними» героями. Демократичний герой міг не лише конфліктувати з аристократом, але й виходити з цієї суперечки переможцем. Якщо в XVII ст. мистецько-творчі герої (представники третього класу) в основному були комічними персонажами, то в просвітницькій літературі вони героїзуються. Таким чином, у раціоналістичному столітті найбільшою популярністю користувалося й раціоналістичне мистецтво. Просвітники стверджували активну, творчу позицію людини стосовно оточуючого світу. Це стосувалося не тільки образів героїв романів, але й самих авторів — особистого життя й творчості.

Геніальним представником Просвітництва в Німеччині, одним із найяскравіших прикладів особистості, який усім своїм життям утілював ідеал освіченої людини, був Йоганн Вольфганг Гете — поет, драматург, критик, який залишив світу великий творчий спадок. Продуктивну діяльність, або творчість, він оцінював головне поклонання людини у світі, адже «людина за своєю природою — творець» [5, с. 13]. Гете можна назвати універсальною людиною: його ім'я вписано в історію фізики, біології, мінералогії, літератури, драматургії. Але не одним лише пізнанням обмежувалася його діяльність. «Мало знати — потрібно ще й уміти застосовувати; мало хотіти — потрібно ще й робити» [2, с. 409], — писав Гете. Він прагнув застосувати свій талант на благо всього людства. Політик, вихователь, учений, природознавець, поет, романіст, художник — такий список «ролей», зіграних ним у німецькому суспільстві того часу. Твори Гете стали символом духовного й культурного об'єднання німецького народу.

Але ким себе вважає талановита людина й наскільки самостійна вона у своїй творчості? Освічена, видатна людина прагне стати богоподібною. Для людини бути рівним Богові означає вільно творити до цього не існуюче, основуєчись виключно на власному задумові. Гете писав: «Найбільша заслуга людини полягає в тому, щоб якомога більше підкорити обставини і якомога менше підкорятися їм...» [3, с. 331]. Крім того, бути рівним Богові — значить перетворювати закладені в людину природою потенції в дійсність. Перша вимога, яка ставиться перед творчою особистістю — самоздійснення. «Досягти повного розвитку самого себе...» [3, с. 236]. Людина, перш за все, повинна знайти своє місце у світі, тобто набути ту чи іншу професію, до якої відчуває схильність і в рам-

ках якої вона зможе принести найбільшу користь оточуючим її людям.

Проте творча людина, яка прагне до великих звершень, повинна не лише розвинути свої природні здібності, але й утілити в життя ідеал людини взагалі, стати взірцем, прикладом для наслідування, оскільки «...людина хоче поширювати на інших те божественне начало, яке в ній закріпилося» [4, с. 533]. Творча діяльність уявлялася Гете основою життя будь-якої людини. Від того, наскільки плідною була творчість тієї чи іншої особистості, залежали її місце й значення в історії людства. А саме за це місце боровся кожен просвітник, бажаючи, лише поліпшити людський рід у цілому. Гете своєю особистістю й усіма своїми творіннями втілює ненаситне прагнення до культуротворчості, до активного запровадження в життя високих ідей заради щастя людини. Відсьогодні людина повинна являти собою зразок розумної та моральної поведінки, бути еталоном чесності, незалежності, шляхетності, поваги до себе й толерантного ставлення до інших. Її чесне життя має відповідати тим нормам і правилам, які вона стверджує у своїх витворах. Так з'являються особистості, кожен крок, жест, кожне слово яких старанно зафіксовано в історії, щоб і нащадки могли рівнятися на ці ідеали досконалої людини.

В Україні XVII ст. таким еталоном, письменником, філософом, який створював нові норми, стереотипи поведінки й мислення, був, наприклад, Григорій Савич Сковорода. Після мандрування по Західній Європі він повернувся сповнений нових знань, вражень, його метою стає втілення в народну освіту свого бачення людської долі — з використанням блискучих ідей зміни життя на краще.

Саме в цей період починають формуватися його погляди як майбутнього філософа, письменника і мислителя. Понад усе він відчуває потребу спілкування з молоддю, яку навчав тільки тих етичних норм, яких дотримував сам — для педагога це найкращий шлях, який стає для нього сенсом життя. Освіченій молоді завжди притаманні волелюбство, відчуття справедливості, і Сковорода, знаючи про це, розвивав у своїх учнів ці найкращі людські риси, сіяв серед них зерна правди й гуманізму, навчав мріяти про кращу долю, позитивні зміни в суспільному житті. Різноманітні посади не цікавили Григорія Савича, оскільки йому більше подобалось мандрівне життя. Такі його цінності та самопожертва заради правди та свободи зробили Сковороду великим українським мандрівним педагогом-просвітителем. Свої великі думки він безплатно, благодійно віддавав людям.

Основна увага філософа спрямовувалася на проблему людини та її щастя. І він невтомно й послідовно шукав до цього шляхи. На його думку, міцним підґрунтям добробуту кожної людини і навіть усього людства може бути сумлінна, творча і радісна праця, яка має відповідати покликанню душі, особистим нахилам людини.

Таким чином, завдяки Сковороді виникла оригінальна теорія «сродної праці». Кожна людина від народження отримує від Природи чи Бога певні нахили, здібності, та найголовніше — це не занедбати, не втратити, а відчутти їх, і потім жити згідно з ними. Він закликає бути діяльним, бо «сродність працелюбством утверджується», «без сродності все стає нічим», «пізнавай себе, а пізнавши — удосконалюй» [6].

Григорій Сковорода мав величезний вплив на своїх сучасників і на наступні покоління не лише своєю етичною наукою, а головне — своїм життям, у якому слово ніколи не розходилося з ділом. Щоб оцінити цей вплив, як писав С. Єфремов, «досить буде сказати, що сучасники бачили в ньому «мандровану академію» і його самого вважали вартим за університет; досить сказати, що коли треба було тоді знайти в Україні ідейну, чесну й чисту людину, шукали її між «сковородинцями», тобто учнями цього чудного чоловіка й прихильниками його науки...» [8, с. 150-151]. Життя й творчий шлях видатного українського філософа Григорія Савича Сковороди — це один з найкращих прикладів гуманізму й самопожертви. Він навчав людей бути розумними й щасливими, будучи сучасником великих європейських просвітителів: Ж. Руссо, Д. Дідро, Лессінга і Гердера, М. Новикова і О. Радищева, глибоко сприймав дух тогочасного просвітництва, світлу віру у всемогутність людського розуму, в неминучість торжества правди й справедливості [15].

Г. Сковорода став справжнім законодавцем новочасного українського стилю просвітника, навчаючи своїх співвітчизників вискоморальних інтелектуальних норм поведінки, основаних на високій духовності, жертвовності, любові до людей. Причому досягав він цього не лише за допомогою своєї педагогічної, філософсько-просвітницької діяльності, але й завдяки «відточуванню» своєї особистості, являючи собою живий, напівбожественний приклад для наслідування.

Таке ставлення до письменника, мислителя, як до проводиря і пророка, що, характерне для українського Просвітництва, оскільки література була не скільки мистецтвом художнього слова, стільки ідеологією, публіцистикою, етикою та, через укоріненість культури в попередній середньовічній традиції, в певною сенсі релігією, поєднавши в собі всі гуманітарні аспекти життя суспільства.

Автор епохи Просвітництва сприймався як натхненний творець і пророк. Таку оцінку, відповідно до творчості просвітників, могла мати лише розумна особистість, яка діє цілком свідомо.

Одним із головних засобів досягнення своїх цілей просвітниці вважали мистецтво й насамперед — мистецтво слова. Слово, як усне, так і друковане, мало, на думку просвітників, сприяти

вихованню вільної особистості, сформувати досконалу людину, націлену на щастя й суспільне благополуччя в земній реальності.

В Україні доба Просвітництва ознаменувалася розвитком не тільки творчості особистостей, але й колективної національної культуротворчості, що було спричинено насамперед національним інтелектом, досягненнями національної системи освіти.

У 1632 р. митрополит Петро Могила (1596-1647) в Києві заснував школу вищого ступеня, яка вже через рік стала центром освітнього, наукового і культурного життя в Україні й дістала назву Києво-Могилянської колегії, потім академії. Випускники Києво-Могилянської академії ставали талановитими філософами і державними діячами, полководцями й істориками, композиторами, поетами, лікарями, юристами тощо, вона давала ґрунтовну європейську освіту, вміння глибоко і вільно мислити. Академія може пишатися іменами Феофана Прокоповича — вченого, громадського діяча й поета, Григорія Сковороди — філософа, письменника і природного педагога, Інокентія Гізеля — історика та ін.

В академії навчалися щороку від 500 до 2000 молодих людей усіх станів і різного достатку, без вікових обмежень. Учням пропонували глибоке вивчення граматики, риторики, поезики, філософії й богослов'я. Вони вивчали різні мови: слов'янську (руську, українську, щоб вільно спілкуватися); польську, грецьку, латинську (щоб читати й писати); також давали основи середньовічної літератури, історії й географії. В академії запроваджено й курс старовірської мови, потім сучасних: французької, російської, німецької. Були запрошені досвідчені викладачі математики, тригонометрії, астрономії, фізики, архітектури. Не обмежуючись уже існуючими курсами, професори академії починали розробляти проблеми психології, логіки, семіотики, інших наук. Виховання студентів для академії було не менш важливим, що сприяло розвиткові демократичних ідеалів. Принципи гуманізму й рівності, плекання у вихованців взаємної поваги й почуття власної гідності стають головним у виховному процесі. Основні принципи виховання молоді розробив Петро Могила й оприлюднив їх у своїй «Антології», яка була видана в 1636 р. для молодих колегіантів.

Таким чином, Києво-Могилянська академія стає науковим осередком формування слов'янської гуманітарної думки. За даними культурологів, істориків, з академією пов'язана діяльність видатних учених Й. Кононовича-Горбацького, М. Козачинського, М. Ломоносова, Я. Козельського, вже згадуваних І. Гізеля, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди [9]. Тому саме тут — у Києво-Могилянській академії — відбувалося становлення української літературної мови, освіти, культуротворчості. Всіх процесів і в першу чергу культуротворчості, осмислювалися за допомогою раціональних чинників.

Поширенню освіти, наукових знань і розвиткові культуротворчості в Україні в добу Просвітництва сприяла доступність книги, що сталося завдяки розвитку друкарської справи. В Україні відкривали друкарні в усіх великих і маленьких куточках Галичини, Волині, Житомирщини. Збільшувалась чисельність освічених людей, зростав попит на друковані видання духовно-церковної літератури, підручників для шкіл, художньо-літературних книжок і наукових творів.

Таким чином, духовні процеси в Україні — оновлення церкви, освіти, поживлення книгодрукування — набувають у цей період значної інтенсивності. Це означає реалізацію міцного культуротворчого потенціалу на національній ниві просвітництва України.

Таким чином, всеохоплюючий проект Просвітництва в Західній Європі й Україні ставив будь-яку творчу людину на позиції деміурга, націлюючи його на перетворення всіх життєвих підвалин, перебудову всієї системи світогляду й мислення людини того часу. Людина посідає центральне місце у всесвіті, вона є сполучною ланкою між світом матерії, природи й світом духа. Завдання кожної окремої людини на землі — реалізувати закладені в ній природою здібності, щоб посісти своє місце в суспільстві, в якому лише й може в подальшому розвиватися особистість. Лише в суспільстві стає можливою справжня творчість, головним у якій є людський розум.

Проаналізувавши особливості раціонального осмислення творчого феномену в соціокультурному просторі епохи Просвітництва, ми зможемо далі охарактеризувати особливості ірраціональних джерел, які теж різноспрямовані у своїх духовних пошуках у рамках Нового часу й в умовах сучасності. Без осмислення цих складових неможливо зрозуміти й дослідити сутність подальших культуротворчих процесів в Україні, які синтезують раціональні й ірраціональні чинники в спільний діалог з громадською організацією в соціокультурному просторі нашої країни. Цей матеріал використовуватиметься в загальній темі дослідження «Культуротворчість як фактор консолідації поліетнічного суспільства в сучасній Україні.»

Список літератури

1. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер — М.: Наука, 1977. — С. 427–455.
2. Гете И. В. Годы странствий Вильгельма Мейстера / И. В. Гете // Собр. соч. в 10 тт.: Т. 8. — М.: Художественная литература, 1979. — С. 409.
3. Гете И. В. Годы учения Вильгельма Мейстера / И. В. Гете // Собр. соч. в 10 тт.: Т. 7. — М.: Художественная литература, 1978. — С. 236–331.

4. Гете И. В. Из моей жизни. Поэзия и правда / И. В. Гете // Собр. соч. в 10 тт.: Т. 3. — М.: Художественная литература, 1978. — С. 533.
5. Гете И. В. О немецком зодчестве / И. В. Гете // Собр. соч. в 10 тт.: Т. 10: Об искусстве и литературе. — М.: Художественная литература, 1980. — С. 13.
6. Григорій Савич Сковорода / [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://visionary.management.com.ua/philosophy/hryhoriy-savych-skovoroda>.
7. Дидро Д. Эстетика и литературная критика / Д. Дидро — М: Художественная литература, 1980. — С. 213.
8. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов — К.,: Femina, 1995. — С.150–151.
9. Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. / За ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. — Київ: Центр навчальної літератури, 2004. — 368 с.
10. Леонтьева В. М. Культуротворчість: природа, системи, процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / В. М. Леонтьева; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — 32 с.
11. Лотман Ю. М. Литература в контексте русской культуры XVIII века / Ю. М. Лотман // О русской литературе. — СПб.: Искусство, 1997. — С. 123.
12. Спиноза Б. Приложение, содержащее метафизические мысли / Б. Спиноза. — М.: Наука, 1957. Т.1. — С. 302.
13. Федь В. А. Світоглядні парадигми культуротворчого буття (український контекст): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філософ. наук: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / В. А. Федь; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К., 2011. — 28 с.
14. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека / Ф. Миллер // Собр. соч. в 4 тт.: Т. 4. — СПб.: Издательство Брокгауза и Эфрона, 1902. — С. 312.
15. Шинкарук В. Григорій Сковорода / В. Шинкарук, І. Іванько // Повн. збір. тв. у 2-х т.: Т.1. — К., 1973. — С. 11–57.

Надійшла до редколегії 28.09.2011 р.